

خدا و انسان در قرآن

معنیشناسی جهانبینی قرآنی

نوشته
دکتر توشیهیکو ایزوتسو

استاد دانشگاه کیو
(مؤسسه تحقیقات فرهنگی و زبانشناختی)

ترجمه
احمد آرام

مقدمه مؤلف

کتاب حاضر مبتنی بر دوره‌ای از سخنرانیها است که نویسنده، در بهار سال ۱۹۶۲، به درخواست دکتر ویلفرد کنتولِ اسمیث، که در آن هنگام ریاست دانشگاه مکگیل را در شهر مونترال کانادا بر عهده داشت، در این دانشگاه ایراد کرده بود. در آغاز این کتاب بسیار مایلم که سپاسگزاری صمیمانه خویش را نسبت به شخص ایشان ابراز دارم، چه برای من فرصت و مایه تشویقی نیکو فراهم آورد تا بتوانم نتایج سالها کار خود را درباره مسائل مربوط به روششناسی معنیشناختی و نیز جهانبینی قرآنی از دیدگاه معنیشناسی به صورتی منسجم در آورم و به خوانندگان تقدیم کنم.

سخنرانیها بدان صورت که ایراد شده بود در اینجا در کنار یکدیگر نیامده است. آنها را بسیار گسترده‌تر کردم و به صورتی متفاوت با اصل مرتب ساختم. در این کار امید به آن داشتم که، هر چند دانشمندان صاحب صلاحیت فراوانی پیش از من قرآن را از زاویه‌های گوناگون در معرض بحث و پژوهش قرار داده‌اند، من نیز به نوبه خود بتوانم سهمی تازه در بهتر فهمیدن پیام قرآنی برای دوره خود و برای خود ما داشته باشم.

باقی می‌ماند بیان حقشناسی نسبت به همه کسانی که از راههای گوناگون به امکان فراهم آمدن این کتاب مرا یاری کرده‌اند: نخست شعبه علوم انسانی مؤسسه راکفیلر است که به لطف آن مؤسسه هزینه سفر گسترده من در ظرف مدت دو سال به همه کشورهای اسلامی فراهم آمد (۱۹۶۱ - ۱۹۵۹)؛ و سپس همه کسانی که در مجالس بحث من در انستیتوی کانادا شرکت جستند و با طرح پرسشهای عالی و ملاحظات ارزشمند سبب آن شدند که اندیشه من درباره موضوع هر چه صافتر و روشنتر شود؛ و نیز استاد نوبوهیروماتسوئوتو، که کتاب حاضر به راهنمایی و محبت بی‌شایبه ایشان بیش از آن و امدار است که من از عهده بیان آن برآیم.

همکارم، آقای تاکائو سوزوکی، نسخه خطی کتاب را از سر تا بن خواند و پیشنهادهای ارزنده‌ای درباره آن عرضه کرد. همچنین در خواندن نمونه‌های چاپی به یاری من برخاست. نیز وظیفه لذتبخشی برای من اعتراف به امتنان از دکتر شوهی تاکامورا، رئیس دانشگاه کیو است که از صندوق دانشگاه (موقوفات فوکازاوا برای پیشرفت علم و تحقیق) سخاوتمندانه به انتشار این کتاب کمک کرده است.

توکیو، سپتامبر ۱۹۶۳

ت. ایزوتسو

فهرست مطالب

مقدمه مؤلف
فهرست مطالب
مقدمه مترجم

فصل اول	معنیشناسی و قرآن ۱
	۱ — معنیشناسی قرآن ۱
	۲ — به هم پیوستن و کلی شدن مفاهیم و تصوّرات فردی ۵
	۳ — معنای «اساسی» و معنای «نسبی» ۱۳
	۴ — واژگان و جهانبینی ۲۰
فصل دوم	اصطلاحات کلیدی قرآن در تاریخ ۳۸
	۱ — معنیشناسی همزمان و زمانگذر ۳۸
	۲ — قرآن و دستگاههای پس از قرآنی ۵۱
فصل سوم	ساخت اساسی جهانبینی قرآنی ۸۹
	۱ — ملاحظه مقدماتی ۸۹
	۲ — خدا و انسان ۹۱
	۳ — اُمت اسلامی ۹۵
	۴ — غیب و شهود ۱۰۲
	۵ — جهان حاضر و جهان دیگر ۱۰۵
	۶ — مفاهیم آخرتی ۱۱۱
فصل چهارم	الله ۱۱۹
	۱ — کلمه الله و معانی اساسی و نسبی آن ۱۱۹
	۲ — تصوّر الله در بتپرستی عربی ۱۲۶
	۳ — جهودان و ترسایان ۱۳۳
	۴ — مفهوم یهودی — نصرانی خدا در دست اعراب بتپرست ۱۳۷
	۵ — الله حنیفیان ۱۴۱

فصل پنجم رابطه وجود شناختی میان خدا و انسان ۱۵۱

۱ - تصوّر و مفهوم آفرینش ۱۵۱

۲ - سرنوشت آدمی ۱۵۵

فصل ششم رابطه تبلیغی یا ارتباطی میان خدا و انسان (۱) ۱۶۸

..... ارتباط غیر زبانی ۱۶۸

۱ - آیات الاهی ۱۶۸

۲ - هدایت الاهی ۱۷۷

۳ - عبادت همچون وسیله ای برای ارتباط ۱۸۷

فصل هفتم رابطه تبلیغی یا ارتباطی میان خدا و انسان (۲) ۱۹۲

..... ارتباط زبانی ۱۹۲

۱ - سخن خدا (کلام الله) ۱۹۲

۲ - معنی اصلی کلمه وحی ۱۹۹

۳ - ساخت معنی شناختی وحی ۲۱۰

۴ - وحی در زبان عربی ۲۳۷

۵ - دعا ۲۴۸

فصل هشتم جاهلیت و اسلام ۲۵۴

۱ - اسلام و مفهوم خضوع و اطاعت ۲۵۴

۲ - از حلم تا اسلام ۲۷۸

۳ - تصوّر کردن دین به عنوان طاعت ۲۸۳

فصل نهم رابطه اخلاقی میان خدا و انسان ۲۹۸

۱ - خدای رحمت ۲۹۸

۲ - خدای خشم و غضب ۳۰۳

۳ - وعد و وعید ۳۱۰

..... منابع ۳۱۷

..... فهرست کلمات و اصطلاحات ۳۲۳

بسم الله الرحمن الرحيم

آنچه در زبانهای غربی به نام سیمانتیک خوانده می شود، و در زبان فارسی کلمه «معنیشناسی» (و منسوب به آن «معنیشناختی») تقریباً به جای آن رایج شده، از لحاظ تدوین علمی و به صورت شاخه خاصی از علوم در آمدن، نسبتاً تازه است، هر چند در منطق شرقی و غربی و نیز در اصول فقه مبحث «دلالت الفاظ» پیش از این به بیان قسمتی از مطالبی اختصاص داشته است که در این علم تازه تدوین شده مورد بحث قرار می گیرد. نویسنده دانشمند این کتاب، معنیشناسی الفاظ مهم قرآنی و تحوّل گروهی از این الفاظ را در انتقال از دوره جاهلیت به اسلام مورد بحث قرار داده و الحق بیطرفانه و — برخلاف بعضی از خاورشناسان — درست به همان گونه که از فرد مسلمانی انتظار می رود، جهانبینی قرآنی را از همین راه عرضه داشته است.

چند سال قبل دوست عزیزم آقای دکتر مهدی محقق استاد دانشگاه تهران وسیله آشنایی بنده را با این نویسنده بزرگوار فراهم آوردند و اصل کتاب حاضر را برای مطالعه به امانت به بنده دادند که فصلی از آن را ترجمه کردم و در مجله ای به چاپ رسید و مورد پسند دانشمندان قرار گرفت و بار دیگر هم همان چند صفحه تجدید چاپ شد. پس از آن نوبتی دیگر در مجلس سخنرانی آقای مونتگومری وات که در شعبه تهران مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک گیل تشکیل شده بود، با دکتر ایزوتسو ملاقات کردم و بیش از پیش مجذوب قیافه و سلوک و ادب دانشمندانه ایشان شدم و عزم بر ترجمه کتاب حاضر جزم کردم؛ باید بگویم که در آن مجلس سخنرانی بودن این دو دانشمند اسلامشناس که هر دو به بیطرفی و رعایت حق شهره اند تأثیر عجیبی در من داشت، و از حسن اتفاق مقاله مفصلی از آقای مونتگومری وات در «کتاب تاریخ اسلام کیمبریج» ترجمه کرده ام — و ان شاء الله به زودی منتشر خواهد شد — که آن نیز نماینده کمال انصاف در داوری این محقق عالی مقام است.

در باره کتاب هر چه بگویم زاید است و خواننده بهتر از آن را از مطالعه خود کتاب به دست خواهد آورد. بهتر است سخن در باره نویسنده کتاب را عیناً از نوشته

آقای دکتر مهدی محقق نقل کنم که در مقدمه «بنیاد حکمت سبزواری» ترجمه یکی از آثار ایشان چنین آورده اند:

شرح حال نویسنده کتاب

پروفسور توشی هیکو ایزوتسو استاد فلسفه دانشگاه مک گیل کانادا و استاد ممتاز دانشگاه کیو (Keio) ژاپن در سال ۱۹۱۴ در توکیو بدنیا آمد و تحصیلات خود را در ژاپن به پایان رسانید.

او نخست به تدریس متون فلسفی یونانی و لاتین پرداخت و مدتی نیز به تدریس مباحث علم زبان شناسی و معنی شناسی مشغول شد و از این راه به زبان عربی کشیده شد و برای نخستین بار قرآن کریم را از عربی به ژاپنی ترجمه کرد. ممارست در فلسفه و تسلط به عربی او را با آثار غزالی و کلام اشعری و همچنین آثار ابن سینا آشنا ساخت و در مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک گیل «نجات» ابن سینا و «الاقتصاد فی الاعتقاد» غزالی را تدریس می کرد.

در سال ۱۳۴۴ که دکتر مهدی محقق به تدریس کلام شیعه و فلسفه اسلامی ایرانی در آن مؤسسه پرداخت ایزوتسو با تفکر فلسفی شیعی و حکمای ایرانی آشنا و علاقه مند گشت و با همکاری دکتر محقق «سلسله دانش ایرانی» را بنیاد نهاد.

هدف از این سلسله نشر و معرفی آثار دانشمندان شیعی و متفکران ایرانی است خاصه آنان که تاکنون ناشناخته مانده اند و نخستین مجلد این سلسله متن عربی شرح شرح منظومه حاج مسلاهادی سبزواری بوده است که کتاب حاضر ترجمه مقدمه انگلیسی آنست. پس از مراجعت دکتر محقق به تهران پروفسور ایزوتسو برای مدت دو سال به ایران اقامت گزید و همکاری خود را ادامه داد و سپس هر سال برای مدت سه ماه ایران اشتغال می ورزید.

ایزوتسو در قالب همکاری دانشگاه تهران با مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک گیل شعبه تهران فصوص الحکم محیی الدین را برای دانشجویان تدریس و سخنرانی‌هایی در دانشگاه تهران و مؤسسه مطالعات اسلامی ایراد کرد و در مجلس علمی (= سمینار) اصول فقه که به وسیله دکتر ابوالقاسم گرجی در مؤسسه اداره می‌شد فعالانه شرکت جست و از طرف دانشگاه تهران دکترای افتخاری نیز به او اعطا گردید.

ایزوتسو عضو مجامع علمی بین‌المللی زیر می‌باشد :

۱- مؤسسه بین‌المللی فلسفه ، پاریس (فرانسه)

۲- انجمن بین‌المللی فلسفه در قرون وسطی ، لون (بلژیک)

۳- انجمن کانادائی مطالعات تاریخ و فلسفه علوم ، مونترال (کانادا)

۴- فرهنگستان زبان و ادب عرب ، قاهره (مصر)

مهمترین آثار ایزوتسو : (غیر از آنچه که به زبان ژاپنی نوشته شده است)

عبارتست از :

الف - در اسلام‌شناسی و عرفان :

۱- خدا و انسان در قرآن ، توکیو ۱۹۶۴ (قسمتی از این کتاب به وسیله آقای

احمد آرام تحت عنوان ارتباط غیر زبانی میان خدا و انسان ترجمه و همراه با جمله‌شناسی قرآن از مهندس مهدی بازرگان به وسیله انتشارات بعثت در سال ۱۳۵۶ چاپ شده است)

۲- مفهوم ایمان در کلام اسلامی ، توکیو ۱۹۶۵

۳- مفاهیم اخلاقی در قرآن ، مونترال ۱۹۶۶

این کتاب به وسیله آقای دکتر فریدون بدره‌ای ترجمه شده و گویا به زودی منتشر

می‌شود

۴- مقایسه مفاهیم فلسفی تصوف و تاویسم ، دو جلد توکیو ۶۷ - ۱۹۶۶

۵- مفهوم و حقیقت وجود ، توکیو ۱۹۷۱

ب - در فلسفه اسلامی ایرانی :

- ۶- اساس فلسفه حاجی ملاهادی سبزواری ، مقدمه تحقیقی و تحلیلی ضمیمه شرح منظومه حکمت با همکاری دکتر مهدی محقق ، تهران ۱۳۴۸
- ۷- ترجمه کابل امور عامه و جوهر و عرض شرح منظومه حکمت سبزواری به انگلیسی با همکاری دکتر مهدی محقق ، نیویورک ۱۹۷۶
- ۸- تصحیح قبسات میرداماد با همکاری دکتر مهدی محقق و دکتر موسوی بهبانی و ابراهیم دیباجی
- ۹- تصحیح شرح منظومه حکمت به انضمام فرهنگ تفصیلی اصطلاحات فاسفی با همکاری دکتر مهدی محقق ، تهران ۱۳۴۸
- ۱۰- منطق و مباحث الفاظ ، مجموعه متون و مقالات ، با همکاری دکتر مهدی محقق ، تهران ۱۳۵۳
- ۱۱- نور و ظلمت در گلشن راز شبستری ، پنسیلوانیا ۱۹۷۱
- ۱۲- تصوف و مسأله تشکیک در زبان در اندیشه های عین القضاة همدانی ، پاریس ۱۹۷۰
- ۱۳- مسأله خلق جدید در عین القضاة ، بوستون ۱۹۷۳
- خلاصه ای از این مقاله به وسیله دکتر بهرام جمال پور ترجمه و در « همتی نامه » مجموعه مقالات تقدیم شده به استاد جلال الدین همتی ، زیر نظر دکتر مهدی محقق در سال ۱۳۵۶ چاپ شده است.
- ۱۴- ماهیت و کلتی طبیعی در فلسفه اسلامی ایرانی ، قاهره ۱۹۷۳
- ۱۵- ماهیت لای بشرط در فلسفه اسلامی ایرانی ، تهران ۱۹۷۳
- این مقاله در مجموعه « منطق و مباحث الفاظ » با اهتمام مهدی محقق و نوشی هیکو ایزوتسو (سلسله دانش ایرانی شماره ۸) چاپ شده است.
- ۱۶- اساس اندیشه های متافیزیکی در فلسفه اسلامی ایرانی ، تهران ۱۹۷۱
- این مقاله در مجموعه « سخنرانی ها و مقاله ها درباره فلسفه و عرفان اسلامی » به اهتمام مهدی محقق و هرمان لندلت (سلسله دانش ایرانی شماره ۴) چاپ شده است.

حروفچینی کتاب با سبکی بسیار عالی در مؤسسه کامپیوست صورت گرفت که از لحاظ گذاشتن اعراب بر روی حروف و خصوصیات دیگر چاپ بسیار عالی است، ولی ظاهراً هنوز راز و رمز چیدن آن و این که چه کنند تا در پاره‌ای از موارد اعرابهای حروف متوالی با یکدیگر مخلوط نشود، چنانکه باید به دست نیامده است؛ امیدوارم که هر چه زودتر این نقیصه کوچک مرتفع شود. به همین جهت، با آنکه دوست عزیزم آقای عبدالله نورانی در خواندن آخرین غلط‌گیری به یاری من شتافتند و به عنایت ایشان غلطهای از قلم افتاده‌ای اصلاح شد، امکان آن هست که خدای ناخواسته هنوز هم غلطهایی مشاهده شود که اگر در غلط‌گیری دیگر پس از صفحه‌بندی هم از نظر محو شود مایه شرمساری من است و از خوانندگان عزیز پوزش می‌طلبم.

احمد آرام

تهران. سوم دیماه ۱۳۶۰

فصل اول

معنیشناسی و قرآن

۱ - معنیشناسی قرآن

این کتاب که فعلاً عنوان «خدا و انسان در قرآن» دارد، نیز ممکن بود از طریقی کلیتر به نام «معنیشناسی قرآن» خوانده شده باشد. اگر چنان نمی بود که قسمت عمده بحث در این کتاب تقریباً به صورتی انحصاری به مسئله رابطه شخصی میان خدا و انسان در جهان بینی قرآنی اختصاص داشته و در اطراف این موضوع خاص متمرکز باشد، حتماً آن را به نام «معنیشناسی قرآن» می نامیدم. این عنوان دیگر دارای این مزیت است که از همان آغاز بحث دونکته اصلی را که از خصوصیات این بحث به صورت کلی آن است، مورد تأکید قرار می دهد: یکی از آن دو معنیشناسی است و دیگری قرآن.

در واقع، هر دو از لحاظ هدف خاص تحقیق حاضر اهمیت یکسان دارد؛ اگر هر یک از آن دو را مورد غفلت قرار دهیم، تمام این اثر بلافاصله اعتبار و اهمیت خود را از دست می دهد. زیرا آنچه در اینجا حایز اهمیت حیاتی است نه این یک است که به صورت جداگانه مورد ملاحظه واقع شود و نه آن یک، بلکه خود ترکیب آن دو حایز اهمیت است. این ترکیب القاکننده این نظر است که مادر صدد نزدیک شدن به سیمای خاصی از قرآن از دیدگاهی هستیم که آن نیز همین اندازه واجد خصوصیت است. و باید به خاطر داشته باشیم که به قرآن می توان از دیدگاههای گوناگون کلامی و فلسفی و جامعه شناختی و صرف و نحوی و تفسیری و جز آن نزدیک شد، و نیز قرآن عده ای از سیماهای متباعد